

Het verdiepen van bestaanservaringen bij maatschappelijk bevlogen vernieuwers

Handvatten voor geestelijk verzorgers

In een eerdere bijdrage aan dit tijdschrift betoogden de auteurs dat geestelijk verzorgers een rol zouden kunnen pakken in de begeleiding van maatschappelijk bevlogen vernieuwers. De ervaringen van transcendentie van deze groep vernieuwers worden in dit artikel verder verkend. Op basis van daarvan stellen de auteurs concrete zingevingsthema's voor waarmee geestelijk verzorgers die begeleiding vorm kunnen geven.

Eelco van den Dool, Peter van Veen en Casper van Riet

IN NUMMER 104 (december 2021) van dit tijdschrift presenteerden we een staalkaart van de ervaringen die maatschappelijk bevlogen vernieuwers in de beginfase van hun innovatietraject hebben. Het bleek dat zich in hun binnenwereld vier soorten ervaringen afspelen: a) wakker worden voor een issue, bijvoorbeeld boosheid en verdriet over een bepaalde misstand, b) aarzeling en ontmoediging, bijvoorbeeld een gevoel van machteloosheid ten aanzien van de misstand, c) ervaringen van transcendentie, bijvoorbeeld de

ervaring dat er een appel op je wordt gedaan of dat een inzicht over het issue plotseling te binnen schiet, en d) zichzelf engageren, bijvoorbeeld vreugde en rust omdat men besloten heeft zich te gaan inzetten voor een issue.

We pleitten er in het artikel voor dat maatschappelijk bevlogen vernieuwers meer aandacht zouden kunnen gaan besteden aan de ervaringslaag in hun vernieuwingstrajecten. Sommige ervaringen werken stimulerend en engagerend, terwijl

andere juist de veerkracht van vernieuwers op de proef stellen. We betoogden ook dat hier voor geestelijk verzorgers een relevant, nieuw werkterrein te ontginnen valt. Geestelijk verzorgers zouden kunnen kijken of er een begeleidingsaanbod voor maatschappelijk bevlogen vernieuwers ontwikkeld kan worden. De beroepsgroep heeft de aspiratie om dit soort professionals te ondersteunen overigens verwoord in haar beroepsstandaard (VGVZ, 2016).

In dit artikel geven we een praktische invulling aan die oproep. Dat doen we in twee stappen. Allereerst onderzoeken we of er in de ervaringen – waarover we in het eerste artikel rapporteerden – transcendentie wordt ervaren en welke gestalte transcendentie daarin heeft. Deze gestalten verwoorden we compact met zogenaamde ‘grondwoorden’. In een tweede stap selecteren we op basis van deze grondwoorden een aantal inhoudelijke thema’s uit verschillende zingevingstradities. Deze thema’s bieden op diverse manieren mogelijke handvatten voor de geestelijke verzorging van maatschappelijk bevlogen vernieuwers. Met behulp van de basismethodiek voor geestelijke verzorging van Smit (2015) geven we aan waar in de geestelijke verzorging deze thema’s gebruikt kunnen worden.

Hoe het verdiepen van de ervaringen van maatschappelijk bevlogen vernieuwers vorm kan krijgen, staat dus centraal in dit artikel. We maken daarvoor gebruik van de ervaringen waarover we in onze vorige bijdrage rapporteerden. We roepen nog even in herinnering wie de ‘maatschappelijk bevlogen vernieuwers’ uit ons onderzoek zijn. De veranderinspanningen van deze categorie vernieuwers zijn gericht op hardnekkige problemen in de samenleving, zoals een economie die geen rekening houdt met de grenzen van de natuur, niet-duurzaam geproduceerde en ongezone fastfood, verlies van de menselijke maat in de zorg en woningnood. Vaak zijn belangrijke waarden in het spel, zoals duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid of humaniteit. De problematiek waar deze mensen zich mee bezig houden is complex en het realiseren van vernieuwende oplossingen vraagt veel tijd. Maatschappelijk bevlogen vernieuwers zijn er in allerlei soorten en maten: jong en oud, ondernemers en mensen zonder betaald werk, van atheïst tot ‘strenggelovig’; er zijn daarbij zowel mensen die vanuit hun organisatie aan de slag gaan, als mensen die de vernieuwing starten vanuit hun spreekwoordelijke zolderkamertje.

Aan het werk met ervaringen van transcendentie

Volgens Van den Dool (2017) is in de ervaringen van maatschappelijk bevlogen vernieuwers vaak (impliciet) een ervaring van transcendentie aanwezig (2017, p. 194). Het is de moeite waard om dit aspect van deze ervaringen verder te verkennen en het, voor zover dat kan, te articuleren. Zo kan de ervaring in zijn volheid onderdeel worden van het levens-, loopbaan- of ontwikkelingsverhaal van de betrokkenen (De Jong-Van Campen, 2009, p. 36; Buijs, 1999, p. 228). Het onderzoek naar de ervaringen van de vernieuwers, waar we eerder over schreven, had nog een vervolgstap. In die vervolgstap hebben we onder-

Maatschappelijk bevlogen vernieuwers en GV hebben elkaar nog niet vaak gevonden

zocht welke gestalte transcendentie in de onderzochte ervaringen van de vernieuwers aanneemt. Voor het aan de oppervlakte brengen van ervaringen van transcendentie hebben we de methode gebruikt die Van den Dool (2017, p. 169-170) hiervoor heeft ontwikkeld. Spiegelteksten spelen een belangrijke rol in deze methode. Een spiegeltekst is een tekst die op ervaringsniveau correspondeert met iets dat iemand heeft meegemaakt en die woorden kan geven aan de ervaring van transcendentie die soms 'tussen de regels door' in de ervaring aanwezig is. Spiegelteksten hebben veelal een poëtisch-religieus karakter. De deelnemers aan het onderzoek kozen elk een spiegeltekst bij hun ervaring. Met behulp van zogenaamde 'grondwoorden' hebben we de ervaringen van transcendentie uit de gekozen spiegelteksten overzichtelijk gegroepeerd. Zo creëren we als het ware een eerste staalkaart van de gestalten die transcendentie aanneemt in de context van maatschappelijk bevlogen vernieuwers in de beginfase van hun vernieuwingswerk.

De toepassing van deze methode in dit onderzoek laat zich in zes stappen beschrijven.

1. De onderzoekers kozen in onderling overleg een set van drie tot vijf spiegelteksten die in hun beleving leek te corresponderen met de eerder fenomenologisch uitgewerkte ervaring van de betrokken vernieuwer.
2. Elke vernieuwer kreeg in een individueel gesprek met een onderzoeker de set spiegelteksten voorgelegd; hem of haar werd gevraagd daar zelf een keuze uit te maken. Tevens bood de onderzoeker de vernieuwer nadrukkelijk gelegenheid om zelf een spiegeltekst uit te zoeken die niet uit de voorgestelde set kwam en die bij zijn ervaring paste. Dit gesprek werd opgenomen.¹ De vernieuwer kreeg een aantal dagen bedenktijd voor het kiezen van een spiegeltekst.²
3. In een gesprek met een onderzoeker lichtte de deelnemer zijn keuze kort toe, maar hoefde deze keuze niet te verdedigen. Het enige punt waar de onderzoeker op toetste, was of de gekozen spiegeltekst volgens de deelnemer op ervaringsniveau correspondeerde met diens ervaring. Dit gesprek werd opgenomen.³
4. Uit de verkregen spiegelteksten zijn vervolgens de daarin verwoorde ervaringen geïnventariseerd door middel van open coderen en axiaal coderen (clusteren van gelijksoortige coderingen; Boeije, 2005). Zo ontstond per spiegeltekst een overzicht van de daarin verwoorde ervaringen.
5. Op basis van het overzicht uit stap 4 kozen de onderzoekers per spiegeltekst één of meer grondwoorden.

Een grondwoord wordt gedefinieerd als een elementair woord, als behorend tot een basiscategorie, als behorend tot een grondcategorie of als 'root metaphor' waarmee fundamentele werkelijkheden worden aangewezen en opgeroepen (Waaijman, 2000, p. 313). 'Deze woorden openen levensmogelijkheden, plaatsen de feitelijkheid in een zinnig perspectief en wijzen een begaanbare weg. Volgens Waaijman zijn grondwoorden 'proclamatie, zegging' (Waaijman, 2000, p. 536) en geven ze op een oorspronkelijke wijze uitleg aan spiritualiteit.

6. In een reviewsessie met een aantal deskundigen op het gebied van spiritualiteitsonderzoek zijn de methodologische aspecten van het on-

Innovatie waaraan de maatschappelijk bevlogen vernieuwer werkt	Ervaring uit de beginfase van het innovatietraject	Gekozen spiegeltekst bij de ervaring uit de beginfase van het innovatietraject
Een vleesvervanger met echte vlees-‘bite’ die duurzaam geproduceerd kan worden	Een moeizame, steeds terugkerende discussie die de vernieuwer moet voeren om zijn onderzoeksprojecten door te kunnen laten gaan.	Fragment bewerkt en ontleend aan ‘Verhoor op afstand’ van Václav Havel.
Een duurzaam en eerlijk geldsysteem	Het moment dat de innovator voor het eerst ‘echt’ de hopeloosheid met betrekking tot de consequenties van het geldsysteem ervaart.	Het gedicht ‘Er zijn dingen, die alleen het oppervlak beroeren’ van Vasalis.
Inclusieve organisaties voor mensen met een beperking	Onverwacht ervaart de vernieuwer een gezaghebbend appel voor datgene waaraan hij wil gaan werken.	Het gedicht ‘Gij en wij saam’ van Albert Verweij.
Zelfsturende organisaties	Een onverwachte, niet-beargumenteerde afwijzing van een onderzoeksvoorstel van de vernieuwer door een panel.	De tekst van het lied ‘Don’t fence me in’ van Robert Fletcher en Cole Porter.
Schone en veilige vervoerssystemen in combinatie met de deeleconomie	Het ontstaan van ergernis bij de vernieuwer over de negatieve gevolgen van de vele auto’s in de stad.	Een aantal verzen uit hoofdstuk 1 en 2 van het Bijbelboek Jesaja.
Voedselbossen en ‘community supported agriculture’	Verontwaardiging bij de vernieuwer over het oneigenlijke gebruik van landbouwgrond.	Psalm 101 in een hertaling van Huub Oosterhuis.
Circulaire economie en eco-grondstoffen	Verontwaardiging bij de vernieuwer over de onverbondenheid van landbouwambtenaren met de natuur.	Het gedicht ‘Het zwijgen van de planten’ van Wisława Szymborska.
Nieuwe vormen van betrokkenheid van medewerkers in organisaties	Het moment waarop een vernieuwer overdenkt of hij een lastig medezeggenschapsprobleem in een organisatie zal proberen aan te pakken of niet.	Een aantal verzen uit ‘La divina commedia’ (deel 1, canto 3) van Dante Alighieri.
Nieuwe vormen van medezeggenschap in organisaties	De vernieuwer moet toezien dat de directie van een organisatie zijn macht misbruikt.	Psalm 69 in een hertaling van Huub Oosterhuis.

Tabel 1. Overzicht spiegelteksten.

derzoeksproces en de uitkomsten daarvan kritisch besproken met de onderzoekers. Deze bespreking leidde onder andere tot verrijking en bijstelling van de kwalitatieve analyse van de spiegelteksten en de gekozen grondwoorden, alsmede de manier waarop deze werden gepresenteerd. Van dit gesprek is een verslag gemaakt.

Uitkomsten van het onderzoek

De resultaten van het (vervolg)onderzoek laten zich in twee deeluikkomsten beschrijven. Allereerst: de deelnemers slaagden erin om een spiegeltekst te kiezen bij hun ervaring. Zes van de

tien deelnemers maakten een keuze uit de hen voorgestelde spiegelteksten. Drie deelnemers selecteerden zelf een spiegeltekst en maakten geen gebruik van de door de onderzoekers aangeboden spiegelteksten. Eén deelnemer schreef zelf een spiegeltekst. Hoewel dat een authentieke verwoording van diens ervaring opleverde, hebben we deze zelfgemaakte spiegeltekst niet meegenomen in de analyse, omdat deze niet volgens de gehanteerde onderzoeksmethode tot stand was gekomen. Zie tabel 1 voor de spiegelteksten die de deelnemers hebben uitgekozen.

Ten tweede, op basis van de spiegelteksten zijn

acht grondwoorden geselecteerd (zie tabel 2). Deze grondwoorden tezamen leverden een compact (verbaal of talig) beeld op van hoe de ervaring van transcendentie er bij maatschappelijk bevlogen vernieuwers in de beginfase van hun innovatietraject uitzag.

- In 'roeping' en 'hoop' komt de ervaring van transcendentie op een manier tot uiting die waarschijnlijk voor veel mensen navolgbaar zal zijn.
- In het grondwoord 'ervaring van honger' en in de grondwoorden 'beknelling' en 'ballingschap' lijkt het transcendente eerder aanwezig door zijn nadrukkelijke afwezigheid. De maatschappelijk bevlogen vernieuwer verlangt hevig naar iets dat onbereikbaar lijkt, of hij verkeert in een situatie waarin hij permanent lijkt te zijn afgesneden van wat wezenlijk bij hem hoort (ballingschap). Deze ervaringen van verlies en stagnatie hoeven niet te leiden tot permanente uitzichtloosheid of lijden (of erger). Ze kunnen de grondstof zijn voor transformatie en vernieuwing (Van den Dool, Van Riet & Van Veen, 2021, p. 27; Maas, 2006, p. 17).
- De 'aanklacht' kan eveneens worden gezien als een uitdrukking van het ervaren van de afwezigheid van iets dat er wel zou moeten zijn. De aanklacht doet echter meer: ze geeft aan het 'probleem' of issue nadrukkelijk en expliciet een morele lading en verbindt die met een beschuldiging aan een persoon of groep personen.
- 'Spot' kan worden gezien als een geïntensiveerde aanklacht, waaraan elementen als vernij, humor en minachting voor de beschuldigde worden toegevoegd.
- De 'reis naar binnen' laat het innerlijk leven oplichten dat, bijvoorbeeld door de onverwachte intensiteit, de nieuwe ervaringen en de transformerende werking van sommige ervaringen, een vindplaats van transcendentie lijkt te zijn.

Grond-woorden	Korte toelichting	Grondwoord op basis van de spiegeltekst(en)
Honger-ervaring	Het begrip 'hongerervaring' (Prinz, 2006, p. 207) is typisch voor de spiritualiteit van Sölle's bevrijdingstheologie, een christelijke school van spiritualiteit uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Het refereert aan een sterk verlangen naar ('honger naar ...') en ook echt nodig hebben ('nood hebben aan ...') van goedheid. Bijvoorbeeld: recht en rechtvaardigheid, eenheid tussen mensen, verbondenheid met de natuur, een (paradijselijke) waarheid, een veilige, flore- rende wereld samen met anderen of een rechtvaardige, paradijselijke stad.	Verweij Fletcher/Porter Jesaja Psalm 101 Szyborska
Beknelling	In omstandigheden verkeren die je bestaan bedreigen, 'in de knel zitten'. Beknelling als existentiële ervaring is in de Bijbelse psalmen een regelmatig terugkerend thema.	Fletcher/Porter
Ballingschap	Een balling is tegen zijn zin verwijderd van de plek waar de balling van oorsprong thuishoort. De balling is afgesneden van de plek of van datgene wat hem of haar ten diepste voedt en verbindt met de wereld. Ballingschap is een begrip dat typisch is voor het Jodendom, met name voor de perioden dat de Joden uit 'hun' Israël zijn verdreven.	Szyborska
Aanklacht	Wie van een probleem een 'aanklacht' maakt en die aanklacht openlijk uitspreekt, brengt de morele dimensie van het probleem nadrukkelijk(er) naar voren en wijst verantwoordelijken voor de misstand aan.	Jesaja Psalm 69 Dante
Spot	Spot (bespotting) intensiveert de aanklacht door bepaalde kenmerken van de aangeklaagden uit te vergroten. De kenmerken van de aangeklaagden zijn gerelateerd aan de aanklacht. Spot heeft vaak een humoristisch of sarcastisch karakter. In de Joodse traditie zijn het meestal de profeten die misstanden via de aanklacht aan de kaak stellen.	
De reis naar binnen	Het grondwoord 'De reis naar binnen' is typisch voor de spiritualiteit van Sölle's bevrijdingstheologie (Sölle, 1976), een christelijke school van spiritualiteit uit de tweede helft van de twintigste eeuw. De reis naar binnen staat symbool voor de ontdekking en verdieping van het innerlijke (gevoels- en ervarings)leven. Gevoelens worden intenser (her)beleefd, als 'echt' ervaren, of nieuwe ervaringen worden als het ware ontdekt, bijvoorbeeld: afschuw van het verkeerde, je 'verdriet' echt gaan voelen of het besef dat je stil en kalm moet worden (of dat je dat al bent geworden). Dit is compact samengevat in het volgende citaat: 'Ervaring noemden we vroeger ziel' (Sölle, 1976, p. 25).	Vasalis Psalm 101 Dante
Roeping	'Roeping' is de ervaring dat iets of iemand specifiek op jou een beroep doet. Het kan om een concreet hulpverzoek gaan, maar ook om het ontdekken van een doel of een zaak in je leven waaraan je je kunt wijden. Het begrip roeping komt in meerdere (religieuze en niet-religieuze) scholen van spiritualiteit voor.	Verweij Dante
Hoop	Hoop is 'een wenkend perspectief dat tot handelen aanzet' in de verwachting dat handelen ook zin heeft (Van der Stoep, 2019, p. 8). Hoop is een algemeen bekend begrip en komt in veel scholen van spiritualiteit in verschillende gedaanten terug.	Havel Psalm 69

Tabel 2. Overzicht van grondwoorden die de ervaringen van transcendentie van maatschappelijk betrokken vernieuwers in de beginfase van hun innovatietraject omspannen.

Reflectie op de uitkomsten

We willen in drie punten reflecteren op de uitkomsten van het onderzoek tot dusver. Allereerst is het belangrijk om te bedenken dat de resultaten van een kwalitatief onderzoek als dit niet als definitieve antwoorden mogen worden beschouwd (Lofland e.a., 2006, p. 174). De grondwoorden (zie tabel 2) hebben niet de status van de ultieme interpretatie van de geanalyseerde spiegelteksten. Het is onze 'tentative claim', onze manier om de rode draad in de spiegelteksten te laten zien. Een ander onderzoeksteam was op basis van de spiegelteksten wellicht tot een andere set grondwoorden gekomen. Daarnaast is het goed niet te schematisch met de grondwoorden om te gaan. Het is bijvoorbeeld verleidelijk om de grondwoorden in een min of meer dwingend schema te plaatsen, waarbij het ene grondwoord op een voorspelbare wijze verbonden is met het andere (bijvoorbeeld: de hongerervaring leidt tot een reis naar binnen en die reis leidt op zijn beurt weer tot hoop). We denken dat dit niet verstandig is, omdat we daar in de spiegelteksten en de grondwoorden geen aanleiding toe zien. De grondwoorden zijn inhoudelijk wel met elkaar verbonden, maar niet op een enkelvoudige, gedetermineerde wijze.

Ten tweede: negen van de tien deelnemers bleken in staat om een spiegeltekst te selecteren die op ervaringsniveau met hun eigen ervaring correspondeerde. Dat maakt voorzichtig optimistisch over de competentie van maatschappelijk betrokken vernieuwers om spiegelteksten bij hun ervaringen te kiezen. Het vereist immers een zekere literaire competentie en empathisch vermogen. Dit is een relevante constatering voor als we het werken met spiegelteksten bijvoorbeeld in vervolgonderzoek of als onderdeel van een begeleidingsmethodiek willen voortzetten.

Ten derde: de resultaten van het onderzoek tonen ook aan dat a) bepaalde ervaringen van maatschappelijk bevlogen vernieuwers een surplus aan betekenis blijken te hebben (Andringa, Heussèr & Maso, 2004), en b) via spiegelteksten gearticuleerd kan worden (Van den Dool, 2017). In deze ervaringen kan iets extra's ontdekt worden. Het ontdekken van dat surplus aan betekenis gebeurde in dit onderzoek in interactie met spiegelteksten en in interactie met degene die de spiegelteksten aanbood of opzocht. Het surplus was niet objectief aanwezig, maar was het resultaat van een dialogisch-interpretatief proces.

Daarin lijken deze ervaringen op 'qualia', een begrip dat is 'bedacht door filosofen om te kunnen spreken over datgene wat niet in woorden te vatten is. Het refereert aan het deel van de ervaring dat (extreem) subjectief is, dat wil zeggen: het deel dat alleen van jou is' (Van Schuppen, 2017, p. 66). Van Schuppen onderstreept tevens het belang van het onderzoeken van subjectieve ervaringen door daarvoor een talige of een beeldende gemeenplaats te maken. Met behulp van die gemeenplaats kunnen we kennis opdoen over onszelf, over anderen en over de wereld. Christophe (2017) benadrukt het cocreatieve, dialogisch-interpretatieve karakter van degelijke processen.

Van grondwoorden naar beelden uit zingevingstradities

Men kan de grondwoorden zien als deuren waarachter een wereld aan spiritualiteit en zingeving ligt. Ze bieden maatschappelijk bevlogen vernieuwers handvatten om te werken aan de spirituele laag in hun vernieuwingswerk, als ze daar behoefte aan hebben en/of daartoe worden uitgenodigd. In een laatste stap hebben we als voorbeelden van deze 'deurfunctie' op basis van de

acht grondwoorden zes concrete 'beelden uit zingevingstradities' (Smit, 2015) geselecteerd. Bij elk beeld gaven we aan welke functies en welk nut het beeld in het vernieuwingswerk zou kunnen spelen (zie tabel 3). Bij deze selectie van de beelden hebben we opzettelijk uit verschillende scholen van spiritualiteit geput, zoals het christendom, jodendom, humanisme en de Japanse cultuur; deze keuze lichten we hierna toe.

Hoe passen de zingeingsbeelden in geestelijke verzorging?

In deze paragraaf reflecteren we op hoe de resultaten van ons onderzoek – de grondwoorden die de spiritualiteit van maatschappelijk bevlogen vernieuwers in de beginfase typeren, en een aantal suggesties voor bijpassende beelden uit zingingstradities – passen in het werk van geestelijk verzorgers. We doen dat aan de hand van de basismethodiek voor geestelijke verzorging, zoals die ontwikkeld is door Smit (2015).

Smit typeert de methodische lijn van geestelijke verzorging met de sequens naderen-verdiepen-laten-verbinden-vieren. Het naderen staat voor het ontstaan van de begeleidingsontmoeting tussen geestelijk verzorger en begeleide; men betreedt elkaars levensruimte. Bij het verdiepen maken de begeleider en de begeleide de stap naar het spirituele niveau. Bij het laten wordt de begeleide (en soms ook de begeleider) geraakt door iets essentieels en existentieels. De begeleider doet dan als het ware een stapje terug en laat dit gebeuren. Bij het verbinden zoekt en ontwikkelt de begeleide een antwoord op wat er in het laten is gebeurd; de begeleider helpt hem hierbij. Het vieren vormt de afsluiting, waarbij de begeleide met bijvoorbeeld een nieuw inzicht of een voornemen het alledaagse leven weer betreedt.

We plaatsen de in dit onderzoek gevonden grondwoorden en de beelden uit de zingeings-tradities op vier plekken in deze basismethodiek. Ten eerste: door de grondwoorden die we in dit onderzoek identificeerden, hebben geestelijk verzorgers een zekere voorkennis van en inzicht in de ervaringswereld van maatschappelijk bevlogen vernieuwers. Die voorkennis maakt de geestelijk verzorger extra sensitief voor wat hij in de 'nader'fase van de ontmoeting met maatschappelijk bevlogen vernieuwers te horen zou kunnen krijgen. Smit spreekt in dit verband van thema's die in de ontmoeting als het ware naar boven komen. Het zijn de zaken die de begeleide op dat moment bezighouden en bewegen (Smit, 2015, p. 284). Begeleider en begeleide kunnen met deze thema's aan de slag. Zo'n thema 'met al zijn functionele potenties is niet extrinsiek aan de ontmoeting, maar ligt in de ontmoeting zelf besloten. Het vormt de diepte daarvan'

(Smit, 2015, p. 284). De grondwoorden kunnen functioneren als antenne voor signalen van vernieuwers die helpen dit soort thema's in de ontmoeting met vernieuwers sneller op te merken en te thematiseren.

Wordt er in hun ervaringen transcendentie ervaren?

Ten tweede: grondwoorden en de taal uit de beelden uit de zingingstradities kunnen helpen om de inkeer teweeg te brengen en de verdieping in te gaan (Smit, 2015, p. 288). Het 'paraat' hebben van grondwoorden en taal uit relevante zingingstradities helpt de geestelijk verzorger bij het spiegelen, waardoor tot verdieping kan worden gekomen, aldus Smit. De taal uit de beelden van de zingingstradities helpt ook om zaken te benoemen en dat benoemen kan in een begeleidingssituatie ook tegelijk oproepen zijn: 'In de verdiepende beweging is religieuze en levensbeschouwelijke kennis van groot belang. (...) Om het spirituele niveau te bereiken, is het nodig woorden te zoeken die "raak" zijn, waarvan de ander zegt: "Ja, dat is het." Taalgevoeligheid en linguïstische competentie (het vermogen trefzeker te kunnen verwoorden) zijn hiervoor nodig. Ook kennis van levensbeschouwelijke en filosofische tradities helpt bij zoeken naar deze "klopende" woorden' (Smit, 2015, p. 302).

De beelden uit de zingingstradities bieden naast rake taal ook een ander handelingsrepertoire. 'Healing justice spirituality' maakt bijvoorbeeld gebruik van dans en geneeskrachtige kruiden; wellicht voor veel geestelijk verzorgers (en voor degenen die ze begeleiden) minder bekende praktijken, maar daarom niet minder de moeite van het verkennen waard.

Ten derde: de beelden uit de zingingstradities kunnen door de geestelijk verzorger worden ingezet als perspectiefvergroters. Geestelijk verzorgers zoeken immers zowel naar 'de spirituele betekenis en kracht van specifieke elementen in het verhaal van de ander, als naar de spirituele betekenis van het verhaal als zodanig: 'Waar-

om wordt dit verhaal nu aan mij verteld?’ (Smit, 2015, p. 291). De geestelijk verzorger probeert in relatie en dialoog met de begeleide diens spiritualiteit te onthullen en er een expressie voor te vinden. Hij brengt hiervoor zijn ‘eigen waarneming, ervaring, (levensbeschouwelijke) kennis, of oordeel’ in (Smit, 2015, p. 291). De inbreng van de begeleide wordt hierdoor in een groter, zingevend perspectief geplaatst. De beelden uit zingevingstradities kunnen dus ook fungeren als instrumenten voor het doel van perspectievergroting. Een begrip als circulaire economie kan

bijvoorbeeld worden opgevat als een technisch economisch-ecologisch model dat nog de nodige uit te werken punten heeft, maar het kan ook aan de begeleide worden teruggegeven als een hoopgevend ‘social imaginary’.

Ten vierde: de beelden uit de zingevingstradities bieden een kader en een richting om fricties en storingen in het zingevingproces op te heffen; volgens Smit een van de doelstellingen van geestelijke verzorging (Smit, 2015, p. 291). Er is ‘sprake van fricties als de drie zingestalten (erva-

Voorbeelden	Korte typering	Toepassing
Grondwoord ‘hongerervaring’ Sölle’s bevrijdings-theologie	Sölle roept de westerse mens op om zijn eigen maatschappelijke situatie diepgaand en scherp te analyseren, met speciale aandacht voor hoe dat ‘web of life’ anderen dichtbij en ver weg beïnvloedt: • Wat zijn de oorzaken en gevolgen van ons handelen? • Focus op wie lijden door ons handelen. • Vraag je af of je zelf slachtoffer, dader of profiteur bent in het ‘web of life’. Vanuit die analyse ontstaan honger naar bevrijding en verandering voor jezelf en voor de maatschappij. Het vervolgens in gesprek brengen van jouw hongerervaringen met de ervaringen van slachtoffers uit de Bijbel (of andere spirituele teksten) daagt je uit te veranderen, ‘in actie/ verzet’ te komen en geeft hoop op verandering. In dit bezig zijn met de tekst (volgens Sölle eigenlijk ‘vechten met God’) wordt het ‘woord van God’ (een Bijbelse tekst of een andere spirituele tekst) een woord dat nieuwe perspectieven schept of bevrijdend wekt.	• Scherpt hun morele (zelf)analyse aan. • Voedt de honger naar verandering. • Geeft veranderzin en hoop. • Ze worden onderdeel worden van een (buiten-/boventijdelijke) gemeenschap en proces van bevrijding en van mensen die bevrijd zijn; een ervaring van wederzijdse dorst en liefde tussen God en mens. • Ze leren existentieel te spreken (Asrich, 2006, p. 21): het vermogen om je diepste menselijke ervaringen uit te drukken.
Grondwoord ‘beknelling’ ‘Healing justice spirituality’	‘Healing justice spirituality’ is de spirituele laag in de Black Lives Matter-beweging. Hoewel deze beweging zijn oorsprong heeft de ‘zwarte theologie’ uit de twintigste eeuw is deze in de afgelopen jaren uitgebreid met een religieuze traditie uit Nigeria: ‘Ifá’. Mantra-achtig zingen, dans en het oproepen van goden, maar ook accupunctuur, reiki en het gebruik van geneeskrachtige kruiden zijn onderdeel van de Black Lives Matter-activiteiten of -bijeenkomsten. Deze worden ook (veelbetekend) ceremoniën genoemd, in plaats van demonstraties. Patrisse Cullors, een van de initiatoren van Black Lives Matter, zegt hierover: ‘For me, seeking spirituality had a lot to do with trying to seek understanding about my conditions - how these conditions shape me in my everyday life and how do I understand them as part of a larger fight, a fight for my life. People’s resilience, I think, is tied to their will to live, our will to survive, which is deeply spiritual. (...) The fight to save your life is a spiritual fight’ (Farrag, 2020).	• Zorg voor je eigen welzijn. • Veerkracht. • Genezing van of hulp aan mensen in getraumatiseerde groepen.

Voorbeelden	Korte typering	Toepassing
Grondwoorden 'aanklacht', 'spot' en 'ballingschap' Profetisch optreden van Jeremia	De Joodse profeet Jeremia leefde en werkte rond 600 v.Chr., een periode waarin verovering van het verzwakte en verdeelde Israël/Juda door het Babylonische rijk en ballingschap voor de Joden dreigden. Jeremia kreeg op jonge leeftijd van God de opdracht om als profeet het volk te waarschuwen. Hij maakte in 586 v.Chr. de verovering en verwoesting van Jeruzalem mee. Zijn uitgesproken en ongebruikelijke (vaak creatieve) optreden riep veel weerstand op bij zijn landgenoten; vergelijk het met de reacties die Greta Thunberg met tegenwoordig oproept. We kunnen van Jeremia (Wiesel, 1981) leren hoe we in een wereld kunnen leven die binnen afzienbare tijd ten onder gaat. Jeremia was en bleef een getuige van het ideaal, van het tekortschieten en van de catastrofe. Hij slaagde erin woorden te vinden voor onuitsprekelijk pijn en lijden. Hij toonde zich daarin ook een trooster. Veel van deze thema's komen tevens terug in de recente film 'Don't look up!' (McKay, 2021), waarin twee wetenschappers tevergeefs waarschuwen voor een komeet die binnenkort op de aarde zal inslaan.	• Verzet tegen en acceptatie van je roeping of opdracht. • Omgaan met de eenzaamheid als gevolg van je roeping of missie (en de daaruit voortvloeiende kritische houding). • Taalvaardig en expressief worden; dat laat je meer zien, meer diepte en beter zicht. • Hoe leef je in een wereld die binnenkort 'verdoemd' is? • Wat is je verantwoordelijkheid in een wereld met mensen die hun verantwoordelijkheid niet nemen? • Hoe ga je om met God (of het ideaal dat 'God' representeert) die zich onredelijk of ontrouw lijkt op te stellen? • Het belang van doorvertellen, de 'boodschap' blijven doorgeven, getuige zijn (Wiesel, 1981).
Grondwoord 'de reis naar binnen' Theory U	Volgens de Theory U (Scharmer, 2017) vindt transformatie plaats volgens een proces waarin het jezelf verbinden met het hier en nu en leren van hoe de toekomst zich in het heden aandient, centraal staat. De vijf stappen die daarbij doorlopen worden zijn: 'Seeing': echt waarnemen en opnieuw naar de werkelijkheid kijken. 'Sensing': jezelf vanuit je hart wezenlijk verbinden met jezelf en anderen. 'Presencing': aanwezig zijn en open staan voor wat zich in het hier en nu aandient. 'Cristallizing': het vormgeven van inzichten en ideeën die ontstaan. 'Prototyping': het vanuit een diepere bron van weten vormgeven van een nieuwe toekomst. Met het doorleven van deze diepgaande en naar binnen gaande beweging worden complexe vraagstukken omgebogen naar wezenlijke verandering. Daarbij verdiept het bewustzijn van betrokkenen en wordt wijsheid uit het onderbewuste benut. Die diepgaande beweging verklaart tevens de benaming van Scharmers theorie: de U staat voor 'Umstülpung', wat omkering betekent. Voor het aangaan van het transformatieproces is persoonlijk leiderschap nodig, waarbij volgens Scharmer drie 'instrumenten' behulpzaam zijn: een open geest (niet meer oordelen), een open hart (loslaten van cynisme) en een open wil (loslaten van angst).	• Leert je toegang te krijgen tot inzichten die je wel hebt maar waar je je niet van bewust bent. • Creëert een diepgaande verbondenheid tussen jezelf en datgene waar je mee bezig bent.

Voorbeelden	Korte typering	Toepassing
Grondwoord 'roeping' Levenskunst (en in het verlengde daarvan 'ikigai')	Levenskunst (Dohmen, 2010) wil mensen stimuleren om te zoeken naar hun diepste verlangen en hun leven daaraan te wijden. Dat verlangen zoeken en vinden vraagt oefening en bijvoorbeeld ook loskomen van maatschappelijke verwachtingen. Maar het valt te leren en kan zich ontwikkelen tot een levenshouding: een kunst. Vandaar: 'levenskunst'. 'Zodra je iets vindt dat je toewijding waard is, verdwijnt je getob (over je middelmatige leven) als sneeuw voor de zon' (Dohmen, 2010, p. 108). Maatschappelijk bevlogen vernieuwers zijn zich bewust geworden van een diep verlangen om een maatschappelijk probleem aan te pakken en nemen zich voor (een flink deel van) hun leven daaraan te wijden. Levenskunst betekent niet dat alleen maatschappelijke problemen of idealen de moeite van toewijding waard zijn. Het kan ook iets minder hooggestemd zijn. Dohmen benadrukt wel dat verantwoordelijkheid voor de ander en de samenleving een belangrijk element in levenskunst is. Het Japans concept 'ikigai' refereert aan een levensdoel of -invulling dat we als waardevol en motiverend ervaren. Ikigai, in een verwesterde vorm door Marc Winn (2014) gecombineerd met een schema uit 2012 van Andrés Zuzunaga (2022), laat zien dat een 'doel' in het leven een combinatie is van: • persoonlijke voorkeuren; • persoonlijke talenten; • maatschappelijke behoeften of relevantie; • iets waarmee je in je levensonderhoud kunt voorzien.	• Maakt je ervan bewust dat je kunt en moet kiezen waar je je levenstijd aan besteedt. • Moedigt aan om kritisch te kiezen: eerst goed 'luisteren' voor je een roeping denkt te 'horen'. • Kan voorkomen dat je iets in je leven oppakt dat niet werkelijk bij je past. • Ikigai voegt daar nog een aantal nuchtere keuzecriteria aan toe.
Grondwoord 'hoop' Deugdenleer, 'reflective practitioners' en 'social imagineres'	Van der Stoep (2019) onderscheidt drie elementen in hoop in professionele settings. Allereerst vraagt de dagelijkse, professionele realiteit vaak om geïmproviseerde en trefzekerere reacties. Er is immers niet altijd ruimte voor uitgebreide analyse en planvorming. Vanuit die notie legt Van der Stoep de verbinding met de deugdenleer. Hoop is een van de zeven klassieke deugden. De deugdenleer leert ons dat hoop om oefening vraagt, om de goede houding en positie in te nemen, zodat geanticipeerd kan worden op het onzekere wat komen gaat; een professionele gerichtheid op de toekomst, een gespitsheid op kansen die zich onverwacht voordoen. Ten tweede heeft hoop een element van doorbreking van vastgelopen perspectieven en de opening van nieuwe mogelijkheden waar die niet direct voorhanden lijken te zijn. Daar is openheid, verbeelding, verbetergerichtheid en ontdekkingszin voor nodig; kenmerken van de reflectieve professional. Ten derde heeft hoop oriëntatiepunten nodig: de ideaalbeelden waar professionals naar streven. Dat hoeft geen strak uitgelijnde, doorgerekende ideaalsituatie te zijn. Het intuïtieve en verhalende karakter van 'social imaginaries' (zoals de 'blue economy') kan inspirerend en richtinggevend zijn en helpen om ons te oriënteren op wat nastrevenswaardig is.	• Hoop als een deugd die ontwikkeld en geoefend kan worden als karaktereigenschap, professionele competentie of richtpunt voor wat echt belangrijk is. • Onderscheid leren maken tussen optimisme en hoop, en tussen hoop en valse hoop.

Tabel 3. Voorbeelden van de wereld aan spiritualiteit of zingeving die grondwoorden kunnen openen waarmee je in of aan die spirituele laag kunt werken.

ring van verbondenheid, betekenisgeving en motivatie tot handelen) niet congruent zijn.’ (Smit, 2015, p. 291-292). Smit noemt wanhoop, zinloosheid en moedeloosheid als ervaringen van frictie of storing in het zingevingproces. De beelden uit zingevingstradities kunnen helpen om dit soort ervaringen in een betekenisvol kader te plaatsen dat een handelingsperspectief biedt. Het door ons aangedragen profetisch optreden van Jeremia kan bijvoorbeeld een herkadring van de ervaring van moedeloosheid bieden.

De beelden uit zingevingstradities hebben volgens Smit ten slotte nog een andere, meer algemene functie in de geestelijke verzorging: ‘Kennis van zingevingstradities helpt om de samenhang in het zingevingproces te zien en te ontwikkelen. Het kan voor dwaalwegen behoeven, het kan alternatieve zingevingsmogelijkheden openen en het kan helpen om de gevonden zin in iemands leven te verankeren’ (Smit, 2015, p. 295). Een geestelijk verzorger die beschikt over een breed ‘repertoire’ aan beelden van zingeving, al dan niet uit verschillende scholen van spiritualiteit, ziet meer bij degene die hij of zij begeleidt en heeft daardoor een breder handelingsrepertoire tot zijn beschikking. Dat repertoire wordt des te krachtiger als het goed aansluit bij de ervaringen die maatschappelijk bevlogen vernieuwers hebben. Niet elk zingevingbeeld dat we hier aandragen, heeft waarschijnlijk dezelfde spanwijdte of draagkracht, maar juist tezamen vormen ze een krachtig instrument.

Afsluitende reflectie

We reflecteren in vijf punten op de uitkomsten van het onderzoek. Ten eerste: het referentiekader en de interpretatieve kwaliteit van de onderzoekers zijn uiteraard heel bepalend voor de uitkomsten van een aantal van de in het voorgaande geschetste onderzoeksstappen, bijvoorbeeld bij het selecteren van kandidaat-spiegelteksten voor de vernieuwers of bij het afleiden van de grondwoorden uit de door de vernieuwers gekozen spiegelteksten. Deze vorm van onderzoek heeft niet het karakter van een inductieve analyse die objectieve resultaten oplevert. De kwaliteit van de analyse hangt af van de creativiteit en het kennisniveau van de onderzoekers (Boeije, 2005, p. 75, 80).

Het uitvoeren van een onderzoek als dit veronderstelt dus dat onderzoekers bijvoorbeeld: *a)* goed thuis zijn in één of meer scholen van spiritualiteit om daaruit beelden van zingevingstradities te kunnen selecteren die onderzocht kunnen worden op hun toepasbaarheid, of *b)* kunnen putten uit een breed repertoire aan spiegelteksten die (mogelijk) corresponderen met de ervaringen van de maatschappelijk bevlogen vernieuwers. In ons onderzoeksteam was met name de protestants-christelijke traditie goed vertegenwoordigd en in het ‘verlengde’ daarvan in mindere mate het humanisme (dat natuurlijk ook weer verschillende stromingen kent). Een beperking van ons team was bijvoorbeeld de geringe kennis over de islam; wellicht een gemiste kans. We denken dat het werken in bewust samengestelde, multi-levensbeschouwelijke teams onderzoek als dit kansrijker maakt. Meer levensbeschouwelijke diversiteit is daarbij overigens niet automatisch beter; het maken van bewuste keuzes voor de teamsamenstelling wel.

Tweede punt: er is veel waardevols te vinden in de schatkamers van verschillende scholen van spiritualiteit. Dat blijkt met name uit de beelden van zingevingstradities die we in de laatste onderzoeksstap selecteerden. Het is de moeite waard om die bronnen aan te boren, die te beoordelen op bruikbaarheid en ze in te zetten in professionele contexten waar ze iets te bieden hebben. Het op deze wijze inzetten van ‘onderdelen’ van scholen van spiritualiteit roept natuurlijk een aantal vragen op. De belangrijkste daarbij is, denken wij: kun je een onderdeel van een school van spiritualiteit uit zijn oorspronkelijke context halen om het toe te passen in een andere omgeving? Leidt dat niet tot een al te opportunistisch, oppervlakkig en instrumenteel gebruik van spirituele concepten? Leidt het niet tot de spirituele ‘toolkit’ waarin spiritualiteit wordt gedegradeerd tot instrumenten om andere doelen te verwezenlijken dan die waarvoor ze bedoeld zijn? Moeten we scholen van spiritualiteit niet met meer eerbied voor hun oorspronkelijke bedoeling benaderen?

Het zijn terechte vragen en de genoemde risico’s liggen op de loer. De inzet van specifieke onderdelen van een school van spiritualiteit vraagt

goede voorbereiding, onderzoek en diepgaande kennis van het in te zetten concept en van de betreffende professionele context. Anderzijds, Van den Dool en De Velde Harsenhorst (2019) wijzen erop dat instrumenten uit een school van spiritualiteit eigenzinnige instrumenten kunnen zijn die zich niet makkelijk laten manipuleren. Dat maakt wellicht wat minder bevreesd voor oneigenlijk gebruik.

De inhoudelijke thema's bieden handvatten voor geestelijke verzorging

Het derde punt dat we naar aanleiding van de uitkomsten van dit onderzoek zouden willen maken, is dat het laat zien dat methodisch werken in spiritualiteitsonderzoek mogelijk is en vruchten afwerpt. Zoals gezegd, zijn de resultaten van dit onderzoek geen objectieve feiten. Het zijn interpretaties die op navolgbare wijze tot stand gekomen zijn, gebaseerd op empirische onderzoeksdata en beredeneerde onderzoeksmethodieken. Daarmee overstijgen ze, vanuit onderzoeksperspectief gezien, het niveau van persoonlijke overtuigingen en meningen van al dan niet levensbeschouwelijke aard van de onderzoekers zelf of van de mensen die participeren in het onderzoek. In het verlengde van dit reflectiepunt brengen we in, dat dit onderzoek nogmaals bevestigt dat onderzoek en methodiek-ontwikkeling gericht op de verkenning en de vorming van het spirituele aspect, vanuit de insteek van groepen mensen die dezelfde ervaringen hebben (bijvoorbeeld omdat ze in dezelfde professionele context werken), een effectieve en veelbelovende aanpak is.

Vierde punt: de uitkomsten van het onderzoek laten de potentie van interlevensbeschouwelijk werken zien. Verschillende scholen van spiritualiteit bieden voor de ervaringswereld van maatschappelijk bevlogen vernieuwers relevante vensters op zingeving en ervaringen van transcendentie. Het kan, zowel voor begeleider als begeleide, verrijkend zijn om buiten de eigen zingevingskaders te kijken: '(...) Er zijn geestelijk verzorgers die de kunst verstaan om passende

beelden te gebruiken uit andere dan de eigen zingevingstraditie. Het valt te verwachten dat in een plurale en individualiserende religieuze cultuur deze competentie steeds belangrijker zal worden. De levensbeschouwelijke expertise van een geestelijk verzorger is wezenlijk voor zijn beroep, omdat hij als individueel begeleider niet in de eerste plaats adviseur of consulent is bij het zingevingproces van de ander, maar vooral iemand die helpt bij het daadwerkelijk zoeken naar zin. Het empirisch materiaal laat zien hoezeer de begeleidingsmodus van het "helpen zoeken" dominant is. Deze dominantie onderstreept het belang van zingevingstradities. (...) Kennis van en verbondenheid met een of meer van deze tradities vormt het proprium van de expertise van de geestelijk verzorger. De pluralisering, individualisering, de-institutionalisering en biografisering van religie en spiritualiteit maken het belang van de kennis van zingevingstradities niet kleiner maar juist groter' (Smit, 2015, p. 294-295).

Het is waardevol, aldus Smit, om ervaringen uit de leefwereld van mensen te koppelen aan beelden van zingeving. Daarvoor een rijk en pluri-form aanbod van zingevingbeelden hebben, is volgens Smit zelfs het proprium van de expertise van de geestelijk verzorger. De beelden uit de zingevingstraditie, die we in dit artikel presenteren, passen goed bij de leef- en werkwereeld van maatschappelijk bevlogen vernieuwers. Daarmee kan de geestelijk verzorger deze groep mensen helpen bij het zoeken naar zin, de juiste koers te zien, en vast te houden en vol te houden als het tegenzit.

Tot besluit

Wij stipten in onze vorige bijdrage al even aan dat geestelijk verzorgers en maatschappelijk bevlogen vernieuwers elkaar nog niet vaak zullen hebben gevonden. Hoe krijg je dat voor elkaar? Organisaties als Social Enterprise NL en MVO Nederland bieden wellicht een geschikte toegang tot deze vernieuwers. Of maatschappelijk bevlogen vernieuwers ook echt behoefte hebben aan geestelijke verzorging, hebben wij niet onderzocht. Op basis van ons onderzoek vermoeden we van wel, maar het zou mooi zijn als dat verder werd onderzocht. Daarnaast moeten werkvormen en methoden worden ontwikkeld en on-

derzocht die passen bij de ervaringen en situatie van deze vernieuwers. Daarvoor reiken wij in dit artikel enkele handvatten aan.

Dr. E.C. van den Dool is docent-onderzoeker aan de Christelijke Hogeschool Ede. E-mail: ecvddool@che.nl.
Drs. ir. ing. P. van Veen is docent en onderzoeker bij de opleidingen bedrijfskunde en HRM van de Christelijke Hogeschool Ede.

Drs. C. van Riet MA MEd is docent en onderzoeker bij de opleidingen bedrijfskunde en HRM aan de Christelijke Hogeschool Ede.

Noten

1. Bij één gesprek is de opname om technische redenen mislukt. Een verslag van het gesprek is wel aanwezig.
2. Bij één vernieuwer zijn de stappen 2 en 3 gecombineerd vanwege gezondheidsredenen.
3. Bij één vernieuwer is van dit gesprek alleen een verslag gemaakt en geen opname.

Literatuur

Andringa, G., Heussèr, S. & Maso, I. (2004). *De rijkdom van ervaringen. Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek*. Amsterdam: Boom Lemma.

Aschrich, K. (2006). *Theologie schreiben: Dorothee Sölles Weg zu einer Mystik der Befreiung*. Dissertatie. Berlin: Lit.

Boeije, H.R. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Meppel: Boom Onderwijs.

Buijs, G.J. (1999). *Tussen God en duivel. Totalitarisme, politiek en transcendentie bij Eric Voegelin*. Dissertatie. Amsterdam: Boom.

Christophe, N. (2017). *De kunst zit in de ontmoeting*. In Dörr, H. & Hübner, F. (2017). *If you are not here, where are you? Mapping the experience of absence seizures through art*. Utrecht: HKU Professorship Performative Processes & it&f.

Dohmen, J. (2010). *Brief aan een middelmatige man. Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal*. Amsterdam: Ambo.

Dool, E.C. van den (2017). *Spiritual dynamics in social innovation*. Dissertatie. Online: <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/178571/178571.pdf?sequence=1>.

Dool, E.C. van den & Velde Harsenhorst, B. de (2019). *Spiritualiteit in organisaties. Toolkit met eigenzinnige instrumenten*. M&O, *Tijdschrift voor Management en Organisatie*, 73 (3), 75-86.

Dool, E.C. van den, Riet, C. van & Veen, P. van (2021). Bestaanservaringen van maatschappelijk bevlogen vernieuwers: een nieuw werkveld voor geestelijk verzorgers. *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging*, 24 (104), 22-30.

Farrag, H. (2020). *The fight for black lives is a spiritual movement*. Online: <https://berkeleycenter.georgetown.edu/responses/the-fight-for-black-lives-is-a-spiritual-movement>.

Jong-van Campen, A. de (2009). *Mystagogie in werking. Hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*. Dissertatie. Online: https://pure.uvt.nl/portal/files/1076272/Dissertatie_A_de_Jong_mystagogie_in_werking.pdf.

Lofland, J., Snow, D.A., Anderson, L. & Lofland, L.H. (2006). *Analyzing social settings: a guide to qualitative observation and analysis*. Belmont, CA: Wadsworth Thomson.

Maas, F.A. (2006). Het ultieme perspectief in ondernemingen? Kritische kanttekeningen bij bedrijfsspiritualiteit. *Theologisch Debat*, 3 (1), 13-22.

McKay, A. (director). (2021). *Don't look up*. Film. Netflix.

Prinz, J.D.E. (2006). *Self-implicating biblical spirituality: John Baptist Metz and Dorothee Sölle at the interface of biblical hermeneutic and Christian spirituality*. Dissertatie. Berkeley University of California.

Scharner, C.O. (2017). *Theory U. Leiding vanuit de toekomst die zich aandient*. Zeist: Christofoor.

Schuppen, L. van (2017). *Delen wat je niet delen kan*. In H. Dörr & F. Hübner, *If you are not here, where are you? Mapping the experience of absence seizures through art*. Utrecht: HKU.

Smit, J.D. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Dissertatie. Online: <https://research.vu.nl/en/publications/antwoord-geven-op-het-leven-zelf-een-onderzoek-naar-de-basismeth>.

Sölle, D. (1976). *De heenreis. Gedachten over religieuze ervaring*. Baarn: Bosch & Keuning.

Stoep, J. van der, Erwich, R. & Koot-Dees, D. van de (2019). *Inleiding*. In J. van der Stoep, R. Erwich & D. van de Koot-Dees (red.), *Met verwachting handelen. Hoop en professionele vorming*. Utrecht: Kok.

Waaijman, K. (2000). *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*. Kampen: Kok.

Wiesel, E. (1981). *Five biblical portraits*. Londen: University of Notre Dame Press.

Winn, W. (2014). *What is your ikigai?* Online: <https://theviewinside.me/what-is-your-ikigai>.

Zuzunaga, A. (2022). *Cosmograma*. Online: <https://www.cosmograma.com/proposito.php>.